

Հրաչյա ՄՍՐՅԱՆ

ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒՇ ԲՐՈՆՁԻ ԵՎ ԵՐԿԱԾԻ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆՆԵՐԻ ՄԵՏԱԳՅԱ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

Հյուսիս-արևմտյան Հայաստանի ուշ բրոնզի և երկաթի դարաշրջանների մետաղագործության ուսումնասիրության առարկա են աշխատանքային գործիքները, որոնք ի տարբերություն զենքի և զարդերի, ավելի քիչ են:

Կենցաղում և արհեստների մեջ կիրառված մետաղյա գործիքների մեծ խումբ են կազմում դանակները՝ տարբեր կիրառական նշանակությամբ: Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից հայտնաբերված բրոնզե և երկաթե դանակները բաժանվում են երեք տիպի, որոնք էլ իրենց հերթին՝ տարբերակների:

1-ին տիպ. *դանակ-ածելիներ*. Այս դանակներն ունեն դեպի վեր կտրացող ծայրով աշխատաբերան: Սրանց մեջքը հաստ է, իսկ աշխատաբերանը՝ շատ բարակ և սուր: Կտրվածքում ունեն սեպաձև տեսք: Այս դանակներն ունեն լեզվակ՝ փայտե կամ ոսկրե բռնակի ամրացման համար: Որոշ օրինակների մոտ լեզվակների վրա անցք է արված՝ բռնակն ավելի ամուր ամրացնելու համար: Մեր կողմից ներկայացվող դանակները հայտնաբերվել են Լենինականի Մսի կոմբինատի տարածքից, Քեթիի թիվ 40 դամբարանից: Սրանք առանձնանում են շեղքերի վրա արված երկու անցքերով: Լենինականի դանակի (նկ. 1) լեզվակը հանդիսանում է մեջքի շարունակությունը: Աշխատաբերանը մաշված է: Երկարությունը 9,5 սմ է: Թվագրվում է մ. թ. ա. 2-րդ հազարամյակի վերջով¹: Քեթիի թիվ 40 դամբարանից հայտնաբերված դանակի լեզվակը ձևավորվել է մեջքի և աշխատաբերանի հավասարաչափ նեղանալու շնորհիվ, փաստորեն լեզվակն անցնում է դանակի կենտրոնով: Դանակի երկարությունը 6 սմ է: Թվագրվում է մ. թ. ա. 10-9-րդ դարերով²: Լենինականի և Քեթիի դանակների շեղքերի վրա երկու անցքերի առկայությունը նրանց մոտեցնում է Օշականի մ. թ. ա. 9-8-րդ դարերով թվագրվող թիվ 101 դամբարանի դանակին³: Հայաստանի այլ վայրերից նմանօրինակ դանակներ չեն հայտնաբերվել, բայց շատ են դանակ-ածելիները (առանց շեղքերի վրա անցքերի): Հայտնի են Սևանի ավազանից, Խոջալիից, Այրիվանքից, Օրդուխից, Ջարխեջից, Շուշիից և այլ համաժամանակյա հուշարձաններից⁴: Նմանատիպ դանակներ մինչ այժմ էլ օգտագործում են մսագործները՝ հիմնականում մորթված անասուններին մաշկելու նպատակով: Մա մեզ հնարավորություն է տալիս ենթադրել, որ դանակ-ածելիների այս խումբը, որ շեղքին անցքեր ունի, օգտագործվել է նույն նպատակով:

2-րդ տիպ. *Կեռ դանակներ*. Մ. թ. ա. 1-ին հազարամյակի սկզբից Հայաստանում սկսում է հանդես գալ երկաթե դանակների նոր տիպ: Դրանք ունեն լեզվակ, որից սկսվում է կեռ շեղքը: Վերջիններս հաճախ ունեն մանգաղաձև տեսք: Այս դանակների լեզվակների վրա հաճախ հանդիպում են պահպանված զամերը, որոնցով ամրացվել է փայտե կամ ոսկրե բռնակը: Սրանց մեջ եզակի է Կիրովականի թան-գարանում պահվող բրոնզե դանակը (նկ. 2): Սրա երկարությունը 18,5 սմ է, լեզվակինը՝ 3 սմ: Ի տարբերություն նմանատիպ երկաթե դանակների՝ սրա աշխատաբերանը արտաքին կողմից է, ինչպես դանակ-ածելիների: Այս դանակը չունի իր զուգահեռները Հայաստանում և Անդրկովկասում: Նմանատիպ երկաթե դանակները, ըստ կառուցվածքային առանձնահատկությունների, բաժանվում են երեք տարբերակի.

¹ Հ. Մաքրատիբյան, Ուշ բրոնզիդարյան դամբարաններն ու ..., տղ. 5 նկ. 8:

² Л. Петросян, Раскопки памятников Кети и Воскеаска, стр. 68, таб. 58 рис. 1.

³ С. Есаяян, А. Калантарян, Ошакан, 1, Ер., 1988, стр. 98-101, табл. CVI, рис. 3.

⁴ Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., նկ. 111, 248: К. Кушнарева, Ходжалинский могильник, ՊԲՀ, 1970, 3, նկ. 8: Հ. Մարտիրոսյան, Ուշ բրոնզիդարյան դամբարաններն ու .... տղ. 5:

ա) դանակներ, որոնց տափակ լեզվակների վրա պահպանվել են զամերը՝ փայտե կամ ոսկրե բռնակի ամրացման համար: Նմանօրինակ դանակներ հայտնաբերվել են Ախուրյանի շրջանի Բայանդուր գյուղից (ՇԵԹ, ինվ. 1772), (նկ. 4), Քեթիի թիվ 44 և 45 դամբարաններից, Կիրովականի Դինաց թաղամասից, Մակարաշենից: Բայան-դուրից գտնված դանակը բացառիկ է նրանով, որ կոթին դուրզամված ոսկրե բռնակը պահպանվել է ամբողջությամբ: Դանակը խիստ քայքայված է, պահպանված երկու հատվածների երկարությունն է 19,5 սմ+10,5 սմ: Բռնակի երկարությունը՝ 10 սմ է: Կիրովականի դանակը թվագրվում է մ.թ.ա. 9-8-րդ դարերով⁵, իսկ Մակարաշենի և Քեթիի դանակները թվագրվում են մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերով⁶: Այս տարբերակի դանակներն իրենց զուգահեռներն ունեն Լոռի-Բերդում, Խրտանոցում, Գոլովինոյում, Արզիշտիխիմիլում, Բերդում⁷: Հայտնաբերվել են նաև Կոլխիդայից, Մինգչաուրից⁸:

բ) դանակներ, որոնք ունեն գլանաձև կոթ: Վերջինս, հիմքի մասում թեթևակի լայնանալով, ձևավորում է յուրատեսակ դաստապան՝ միջանցիկ անցքով: Նման դանակ հայտնի է միայն Շիրակավանի թիվ 5 դամբարանից և թվագրվում է մ.թ.ա. 7-6-րդ դդ.⁹:

գ) դանակներ, որոնք ունեն շրջանակավոր կոթառ: Այս տարբերակին պատկանում են Շիրակավանից հայտնաբերված երկու դանակները: Ի դեպ, Շիրակավանի դանակների շրջանակավոր կոթառի մեջ պահպանվել են փոքրիկ մեխերով ամրացված փայտե ներդիրների մնացորդները: Սրանք իրենց հերթին բաժանվում են երկու խմբի. առաջին խմբի դանակները պատրաստված են երկաթի ամբողջական կտորից, իսկ երկրորդ խմբի դանակի շեղը պատրաստվել է առանձին և տեղադրվել է կոթի հիմքում արված երկժանու ձևի ճեղքվածքում: Այս դանակը ևս եզակի է: Այս տարբերակին պատկանող դանակներ հայտնաբերվել են Վանից, Կարմիր-Բուրից, Սասունիկի թիվ 17, Նորադուզի թիվ 18 դամբարաններից և թվագրվում են մ.թ.ա. 8-7-րդ դդ.¹⁰, նաև Վրաստանի Ռկինիս Կարո հնավայրից և դարձյալ թվագրվում է մ.թ.ա. 8-7-րդ դդ.¹¹:

3-րդ տիպ. *Սրածայր դանակներ*. Սրանք մեկ բրոնզե և երկաթե այն դանակներն են, որոնք ունեն հաստ մեջք և մեկ սայրանի աշխատաբերան, նեղանում են դեպի սայրերը և կտրվածքում սեպաձև են: Ունեն կարճ լեզվակներ՝ փայտե կամ ոսկրե կոթառի ամրացման համար: Նման դանակներ հայտնի են Լենինականի Մսի կոմբինատի տարածքից (նկարներ 5, 6, 7), Ոսկեհասկի թիվ 4 և 5, Քեթիից և Արթիկի թիվ 208, 217, 417, 431, 631 դամբարաններից:

Լենինականի դանակը (ՇԵԹ, ինվ. 2128) հայտնաբերվել է պատահակա-նորեն: Այն բրոնզից է, ունի մաշված աշխատաբերան, իսկ ծայրը կտրված է: Երկարությունը 11,5 սմ է, շեղքի՝ 10 սմ, իսկ լայնությունը՝ լեզվակի մոտ 2 սմ, ծայրի մոտ՝ 1,5 սմ: Այս դանակին քիչ մոտ է Բակուլայայից հայտնաբերված դանակը¹²:

Լենինականի երկրորդ դանակը (ՇԵԹ, ինվ. 2128) երկաթից է, հայտնաբերվել է նույն տարածքից: Պահպանված մասի վրա կա կոթառի ամրացման համար նախա-

⁵ А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 213, таб. 21, рис. 1.

⁶ А. Мартиросян, նշված աշխատություն, էջ 281; Л. Петросян, նշվ. աշխ., էջ 83:

⁷ С. Деведжян, Лори-Берд, 1, Ер., 1981, стр. 62, табл. 23, рис. 3, 5; Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, стр. 64; А. Мартиросян, Раскопки в Головино, Ер., 1954, табл. 3; А. Мнацаканян, О раскопках у села Головино, КСИИМК, 1952, стр. 67, рис. 14; С. Есаян, Могильники раннеармянского времени в поселке Берд Шамшадинского района; Պիտիարիանիական հանդես, 1969, 4, տղ. 2, նկ. 1-3:

⁸ Т. Микеладзе, Д. Хачуцайшвили, Полевые археологические исследования в 1979г., Тбилиси, 1982, табл. LXXIII, рис. 3; О. Гамбашидзе, К. Квицинадзе, Полевые археологические исследования в 1979г., табл. XXXIX, рис. 106-107; С. Казиев, Археологические раскопки в Мингечауре, МКА, т. 1, Баку, 1949, стр. 15.

⁹ О. Իսկիհիշյան, Շիրակավանի մ.թ.ա. 7-6-րդ դդ. դամբարանները, ՀՀ ԳԱԱ, ՇՀՀԿ Գիտական աշխատություններ, Գյումրի, 1999, 2, էջ 25:

¹⁰ Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ер., 1944, стр. 83-85, рис. 47.

¹¹ Л. Ковалдзе, Археологические памятники Иверского ущелья II, Могильник Ркинис Кало, Тбилиси 1978, стр. 71-73, табл. 11, рис. 20, табл. 21, рис. 15.

¹² Հ. Միսրիսիան, նշվ. աշխ., տղ. 5, նկ. 12; Т. Хачатрян, Древняя культура, стр. 182-183.

տեսված դուրգանը: Մրա երկարությունը 11,5 սմ է, լայնությունը՝ բռնակի մոտ 1,5 սմ, իսկ ծայրի մոտ՝ 1,2 սմ: Երրորդ դանակը ևս երկաթից է (ՇԵԹ, ինվ. 1706) գտնվել է Մսի կոմբինատի տարածքից պատահականորեն: Դանակը խիստ քայքայված է և քերի: Պահպանված մասի երկարությունը 7,5 սմ է, շերտի լայնությունը՝ 1,5 սմ: Արթիկի և Ոսկեհասկի դանակները թվագրվում են մ.թ.ա. 9-8-րդ դդ., իսկ Քեթիի թիվ 39 դամբարանինը՝ մ.թ.ա. 10-9-րդ դդ.¹³: Այս տիպին բնորոշ դանակներ հայտնաբերվել են Մուխանից, Ռեդկին-Լագերից, Նորադուզից, Այրիվանքից, Օշականից (թվագրվում են մ. թ. ա. 10-8-րդ դդ.)¹⁴, նաև Կոլխիդայից, Մցխետիից¹⁵:

Ներկայացվող գործիքների մյուս խումբը խոսում է մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանում ատաղձագործության զարգացման մասին: Այս արհեստի բնագավառում օգտագործվող բազմաթիվ գործիքներ են հայտնաբերվել: Բացառիկ է Արթիկի թիվ 90 դամբարանը, ուր հայտնաբերվել են սակր, տապար, սոոց և պոչուկավոր քառանկատ դուրեր: Սակրերի մասին մենք խոսել ենք զենքի հետ կապված, իսկ մյուս գործիքները կներկայացնենք այլ հուշարձաններից հայտնաբերված գտածոների հետ համապատասխան խմբերում:

Հայտնաբերվել են բազմաթիվ տապարներ կամ տապար-կացիներ: Մրանք, իրենց կառուցվածքային առանձնահատկություններով բաժանել ենք երկու տիպի.

1-ին տիպին պատկանում են այն տապարները, որոնք ունեն լայն, գրեթե կիսաշրջանաձև աշխատաբերան, բավական նեղ և զոգավոր իրան: Իրանը, վեր բարձրանալով, աստիճանաբար ձեռք է բերում որոշ կլորություն և, ձևավորելով ուղիղ կամ կլորավուն ուսիկներ, միանում է կոթին, որին էլ ամրացվել է փայտե բռնակ: Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանում նմանատիպ տապարներ հայտնաբերվել են Արթիկի թիվ 90 դամբարանից, որը թվագրվում է մ. թ. ա. 14-13-րդ դարերով¹⁶, Ախուրյանի շրջանի Արևիկ գյուղից և թվագրվում է մ. թ. ա. 2-րդ հազարամյակի վերջով¹⁷, Լենինականից, որը թվագրվում է մ. թ. ա. 12-11-րդ դարերով¹⁸: Լենինականի առաջին տապարին շատ նման մի տապար՝ 1934 թվականին կրկին Լենինականից գտնված, պահվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում (ինվ. 1177/33), որը Հ. Մարտիրոսյանի ենթադրությամբ նույն կաղապարով է ձուլված¹⁹: Վարդաքարից հայտնաբերվածը թվագրվում է մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակով²⁰, իսկ Կիրովականինը՝ մ.թ.ա. 11-10-րդ դդ.²¹: Այս տիպի տապարներ հայտնաբերվել են Լճաշենից Ախթալայից, Լցենից, Կվիշարիից, Քվեմո-Մասիսթեթիից, Մուրմուշից, Օրշկվիտիից²²:

¹³ Т. Х а ч а т р я н, Древняя культура , стр. 237: А. Петросян, Раскопки памятников Кети и Воскеаска, стр. 75–76; 68.

¹⁴ А. М а р т и р о с я н, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 196: А. Мнацаканян, Археологические раскопки на осушенной территории озера Севан, СА, вып. XXIII, стр. 195: Т. Хачатрян, Орудие труда , ЭП. 53.

¹⁵ Т. М и к е л а г з е, Полевые археологические исследования в 1980г, Тбилиси 1982, стр. 32, табл. XLVIII, рис. 1: О. Гамбашидзе, К. Квижинадзе, Полевые археологические исследования в 1979г., стр. 60, табл. XXXVIII, рис. 117.

¹⁶ Т. Х а ч а т р я н, Древняя культура..., стр.182–183.

¹⁷ Հ. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., աղ. 11, նկ. 14:

¹⁸ А. М а р т и р о с я н, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 122-125.

¹⁹ А. М а р т и р о с я н, նշվ. աշխ., էջ 123:

²⁰ Т. Х а ч а т р я н, Комплекс бронзовых предметов из селения Вардакар, стр. 69.

²¹ А. М а р т и р о с я н, նշվ. աշխ., էջ 143:

²² А. М н а ц а к а н я н, Раскопки курганов на побережье озера Севан, СА, 1957,2, стр. 185: А. Мартиросян, նշվ. աշխ., էջ 116; Հ. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., աղ. 2, նկ. 19; Г. Ниорадзе, Археологические находки в селе Квишари, СА, вып. XI, стр. 189. О. Джапаридзе, Бронзовые топоры Западной Грузии, стр. 286–287.

2-րդ տիպին պատկանում են այն տապարները, որոնք ունեն սեզմենտաձև աշխատաբերան, բավական նեղ և զոզավոր իրան, որը վեր բարձրանալով՝ ձևավորում է ուղիղ, սեղանաձև ուսիկներ և միանում է կոթին: Մրա կոթն ունի քառակուսի պահումակ: Այս տիպի տապար, ըստ մեր տվյալների, հայտնաբերվել է միայն Կիրովականի Դինաց քաղամասից և թվագրվում է մ.թ. ա. 11-10-րդ դարերով²³:

Տապարների գործառական նշանակության հետ կապված՝ կան բազմաթիվ կարծիքներ: Այսպես, Թ. Խաչատրյանը տապարները դիտարկում է որպես աշխատանքային գործիքներ՝ կիրառված կաշեգործության մեջ²⁴, Գ. Արեշյանը, հիմք ընդունելով Արթիկի «ատաղձագործի» թիվ 90 դամբարանի նյութերը, գտնում է, որ տապարները (նա անվանում է կացնիկ-ուրագ) ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ ատաղձագործական գործիք, և որ Արթիկի վերոհիշյալ տապարը ձուլվել է միակողմ կաղապարի մեջ²⁵: Թ. Խաչատրյանի առաջ քաշած կարծիքը, որ տապարները եղել են կաշեգործության մեջ կիրառվող գործիքներ, չի բացառվում: Դրա խոսում վկան է Եգիպտոսի 18-րդ դինաստիայի ժամանակաշրջանի հարթաքանդակը, որի վրա պատկերված կաշեգործական արհեստանոցի աշխատանքային գործիքների շարքում կա նման տապար²⁶: Իսկ Եգիպտոսի Ռեկմարա դամբարանի ռելիեֆի վրա պատկերված կաշեգործների ձեռքին կա տապարին շատ նման գործիք: Անտիկ Հռոմում այսօրինակ տապարները օգտագործել են կաշվի հարդարման համար²⁷: Շատ հետաքրքիր է Կերչից գտնված տապարը, որի վրա պատկերված է կոտոշավոր ստիլացված կենդանի²⁸: Բացի այդ Գ. Նիտրաձեն, պնդելով տապարների կաշեգործական գործիք լինելու փաստը, նշում է, որ դրանք մինչև 20-րդ դ. քառասնական թթ. Վրաստանի մի շարք շրջաններում ծառայել են նույն նպատակին²⁹: Հայաստանում տապարի՝ կաշեգործական գործիք լինելու հանգամանքը մենք չենք կարող պնդել, քանզի չկան լրացուցիչ փաստարկներ: Հակված ենք այն կարծիքին, որ Հայաստանում տապարներն օգտագործվել են հիմնականում իբրև ատաղձագործական գործիք: Դա է փաստում Արթիկի թիվ 90 դամբարանը, որտեղ ի թիվս այլ գործիքների (դուրեր, սղոց, սակր) հայտնաբերվել է նաև տապարը:

Ատաղձագործության բնագավառում լայն տարածում են ունեցել դուրերը: Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից հայտնաբերվել է 11 դուր, որոնք իրենց ձևերից ելնելով՝ բաժանել ենք երեք տիպի.

1-ին տիպը կազմում են քառանիստ պոչուկավոր դուրերը, որոնք ունեն նեղ, լայն կամ սուր աշխատաբերան և կարճ պոչուկ՝ բռնակի ամրացման համար: Հայտնաբերվել են Արթիկի թիվ 3, 90 և 578 դամբարաններից: Մրանք իրենց հերթին բաժանվում են տարբերակների.

Ա տարբերակին պատկանում է Արթիկի թիվ 3 դամբարանից հայտնաբերված դուրը: Այն բավական մեծ է՝ 28 սմ երկարությամբ: Պոչուկը կարճ է և քառանիստ, իսկ աշխատաբերանը փոքր-ինչ լայնանում է՝ ստանալով կիսակլոր տեսք: Չունի իր զուգահեռները Հայաստանում և Անդրկովկասում:

Բ տարբերակին պատկանում են Արթիկի թիվ 90 և թիվ 578 դամբարաններից հայտնաբերված դուրերը: Դրանք վերը նկարագրվածի համեմատ փոքր չափերի են և տարբերվում են բրգաձև ավելի կարճ պոչուկով և ավելի նեղ աշխատաբերանով: Թիվ 90 դամբարանի գտածոները կտրվածքում գրեթե քառակուսի են:

²³ А. Мартинросян, *Изд. шжн.*, էջ 144:

²⁴ Т. Хачатрян, *Комплекс бронзовых предметов из селения Вардакар*, стр. 58.

²⁵ Г. Арешян, *Орудие труда Арктического могильника*; *ՊԲՀ*, 1970, 3, էջ 255:

²⁶ И. Лурье, К. Ляпунов, М. Матье, Б. Пиотровский, Н. Флунтер, *Очерки по истории техники древнего Востока*, Москва—Ленинград, 1940, стр. 218, рис. 104.

²⁷ Н. Трубнокова, *К вопросу о назначении "кобанских сечек"*, КСИИМК, вып. 18, 1947, стр. 49—53.

²⁸ Б. Куфтин, *Урартский "колумбарий" у подошвы Арарата и куро—аракский энеолит*, Вестник гос. музея Грузии XIII— В, Тбилиси 1944, стр. 30.

²⁹ Г. Норагзее, *Археологические находки в селе Квишари*, стр. 189—190.

Գ տարբերակին պատկանում է Արթիկի թիվ 90 դամբարանի դուրը, որը Բ տարբերակի դուրերից տարբերվում է սուր աշխատաբերանով:

Վերոհիշյալ բոլոր գտածոներն էլ թվագրվում են մ. թ. ա. 14-13-րդ դարերով, միայն թիվ 578 դամբարանի դուրն է, որ թվագրվում է 12-11-րդ դարերով³⁰:

Դուրերն, իրենց աշխատաբերանների ձևերից ելնելով, ունեցել են տարբեր գործառական նշանակություն: Հ. Մարտիրոսյանը գտնում է, որ այս դուրերը հանդես են եկել էնեոլիթյան և միջին բրոնզեդարյան քառանիստ քիզերի տիպից³¹: Անդրկովկասում այս տիպի դուրերին նմանվում են Մինգեչաուրի դուրերը, որոնք գտնվել են ուշ բրոնզեդարյան նյութերի հետ³²: Մրանց մոտ են Սալխերիի ավելի վաղ շրջանի օրինակները³³: Նմանօրինակ դուրեր գտնվել են Բիբլուսից, Ալիշարից ու դրանք թվագրվել են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսով³⁴: Նշված դուրերին շատ մոտ է Հառիճի թիվ 78 դամբարանի գտածոն, որը թվագրվում է մ.թ.ա. 17-16-րդ դդ³⁵: Սա հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ Շիրակը եղել է զարգացած ատաղձագործության շրջան, ուր նմանատիպ դուրերը կան դեռևս միջին բրոնզիդարում:

2-րդ տիպը կազմում են այն դուրերը, որոնք ունեն խողովակաձև կոթան՝ նախատեսված բռնակի ամրացման համար, լայն կամ նեղ աշխատաբերան: Մրանք բաժանվում են հետևյալ տարբերակների.

Ա տարբերակին պատկանող դուրերն իրենցից ներկայացնում են մի ամբողջական խողովակ, որոնք կոթառում լայնանում են, իսկ ներքևում՝ նեղանում՝ վերածվելով աշխատաբերանի: Նմանօրինակ դուրեր հայտնաբերվել են Կիրովականի Դինաց թաղամասից (ԿԵԹ, ինվ. 229/4) և Վարդաքարից: Ի տարբերություն Կիրովականից գտնված դուրի, Վարդաքարինը ավելի նուրբ է և փոքր, նեղ աշխատաբերանով: Այս փաստը հնարավորություն է տալիս մեզ ենթադրելու, որ Վարդաքարի դուրն օգտագործվել է ավելի նուրբ գործերի համար: Այն թվագրվում է մ. թ. ա. 11-10-րդ դդ³⁶: Կիրովականի դուրի երկարությունը 13 սմ է, իսկ աշխատաբերանի երկարությունը՝ 1,6 սմ:

Բ տարբերակին պատկանում են այն դուրերը, որոնք ունեն վերը նշված տարբերակին բնորոշ գծերը, բայց տարբերվում են նրանով, որ աշխատաբերանի մոտ կտրրվածքում քառանկյուն են: Հայտնաբերվել են Կիրովականից, Ոսկեհասկից և Մարմաշենից (նկարներ 8,9): Կիրովականի դուրը թվագրվում է մ. թ. ա. 11-10-րդ դդ³⁷: Ոսկեհասկից հայտնաբերված դուրը (ՇԵԹ, ինվ. 1742) ունի 10 սմ երկարություն, աշխատաբերանի լայնությունը 1 սմ է: Մարմաշենից գտնվածը (ՇԵԹ, ինվ. 2345) ունի 8,5 սմ երկարություն, աշխատաբերանի լայնությունը 0,9 սմ է: Նմանատիպ դուրեր հայտնաբերվել են Լճաշենից³⁸, Կվիշարիից³⁹, Սուրմուշից, Օրշկվիտիից⁴⁰:

3-րդ տիպին պատկանում է Կիրովականի Դինաց թաղամասից հայտնաբերված ինքնատիպ դուրը, որը չունի իր զուգահեռները ոչ Հայաստանում և ոչ էլ Անդրկովկասում: Այն թվագրվում է մ. թ. ա. 2-րդ հազարամյակի վերջով⁴¹: Այն իրենից ներկայացնում է վերևում լայնացող մի խողովակ: Վերջինս վերևի մասում լրացված է պինդ

³⁰ Т. Х а ч а т р я н, Материальная культура древнего Артика, Ер., 1963, стр. 63-64; Նույնի Древняя культура , էջ 208:

³¹ А. М а р т и р о с я н, նշվ. աշխ., էջ 108:

³² Г. А с л а н о в, Р. В а и г о в, Г. И о н е; նշվ. աշխ., էջ 77, նկ. 64:

³³ Б. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, стр. 13.

³⁴ F. S c h a e f f e r, Stratigraphie Comparee et Chronologie de l'Asie occidentale, London 1948, page 59-60; 323-324.

³⁵ Т. Х а ч а т р я н, Древняя культура...; стр.214.

³⁶ Т. Х а ч а т р я н, Տեղեկագիր, ՀՄՄՁ, ԳՄ 1961, 3, էջ 59-60:

³⁷ А. М а р т и р о с я н, նշվ. աշխ., էջ 144:

³⁸ А. М а р т и р о с я н, նշվ. աշխ., տղ. 9 նկ.4:

³⁹ Г. Н и о р а д з е, СА, вып. XI, стр. 189.

⁴⁰ О. Д ж а н а р и д з е, Бронзовые топоры Западной Грузии, СА, вып. XVIII, стр. 286, 297.

⁴¹ Т. Х а ч а т р я н, Աշխատություններ, ՀՊՊԹ, 1955, Հ 5, էջ 247-248:

զանգվածով: Փոքր անցքի մեջ հագցվում է հարթ սնկածև գլխիկը: Կոթառն ունի անցք, որը ծառայում է գլխիկը խողովակի վրա ավելի ամուր ամրացնելու համար: Գլխիկի վրա երևում են հարվածի հետքերը: Գլխիկը աշխատանքի ընթացքում մաշվելուց հետո, հավանաբար փոխվել է: Առաջացած անցքի մեջ ըստ ամենայնի անցկացրել են պահանջված չափի և ձևի ծայրադիրներ:

Ատաղծագործության զարգացումն են փաստում նաև Արթիկի (թիվ 90) ատաղծագործի դամբարանից և Լենինականի մսի կոմբինատի տարածքից գտնված սղոցները, որոնք ևս նախատեսված են եղել նույրք աշխատանքներ կատարելու համար:

Մրանք բաժանվում են երկու տեսակի.

Ա տարբերակին պատկանում է Արթիկի սղոցը: Այն պատրաստված է սառը կոփման միջոցով: Մղոցն ունի լեզվակ, որի վրա անցք կա բռնակի ամրացման համար: Մրա երկու կողմերում էլ կան սուր, մանր ատամներ, որոնք խիստ մաշված են, իսկ այդ փաստը վկայում է նրա տևական օգտագործման մասին: Մղոցի երկարությունը 24 սմ է, լայնությունը՝ 6,5 սմ: Մղոցը թվագրվում է մ. թ. ա. 14-13-րդ դարերով⁴²: Նույն տարբերակին է պատկանում նաև Լենինականի սղոցը (ՇԵԹ, ինվ. 384, նկ 3), որի ատամները միայն մի կողմում են: Սա ևս ունի լեզվակ՝ անցքով, փայտե բռնակի համար: Երկարությունը 28 սմ է, իսկ լայնությունը կոթառի մոտ 5 սմ, ներքեում՝ 2,5 սմ: Երկու սղոցներն էլ եզակի են ոչ միայն Հայաստանում, այլև Անդրկովկասում: Ըստ իս՝ այս սղոցները սկզբում եղել են դաշույններ, հետագայում շեղերի վրա հավանաբար հարվածների միջոցով մանր ատամներ են արել՝ որպես սղոց գործածելու նպատակով:

Իր ձևով և նշանակությամբ եզակի և յուրահատուկ է Արթիկի թիվ 578 դամբարանից հայտնաբերված տաշուրագը (վերը նշված դուրի հետ), որը ևս օգտագործվել է ատաղծագործության մեջ: Այն շատ նույրք է, պատրաստված է բրոնզե թիթեղից, ունի սեզմենտաձև աշխատաբերան: Իր ընդհանուր տեսքով այն նման է սեղանի: Թվագրվում է մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերով⁴³: Հավանաբար այս գործիքն օգտագործել են նախաշագարդման, դրվագագարդման կամ փորագրման համար: Ցավոք, մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից չկա այս փաստը հավաստող փայտից պատրաստված այնպիսի գտածոներ, ինչպիսիք են Ադիամանի թիվ 17 կուրգանից հայտնաբերված գեղեցիկ զարդանախշված սայլակառքը⁴⁴: Մրա զարդանախշերը ռելիեֆային են, հիմնականում՝ երկրաչափական բնույթի: Կամ Լճաշենի տոհմային առաջնորդների հարուստ կուրգաններից հայտնաբերված սայլակառքերը, մահվան փայտյա մահիճները և այլ իրեր, որոնց պատրաստման ժամանակ անպատճառ կիրառվել են վերը նշված գործիքները:

Աշխատանքային գործիքների ուսումնասիրության առումով հետաքրքիր են դերձակության և կաշեգործության մեջ օգտագործված բիզերը: Հայտնաբերվել են միայն Արթիկի դամբարանադաշտից (թիվ 17,288,474, 504,541,589,633): Դրանք բոլորն էլ պոչուկավոր, քառանիստ և սրածայր են: Թիվ 17 դամբարանից հայտնաբերվել է միայն մեկ ամբողջական օրինակ, որն ունի 7 սմ երկարություն: Արթիկի բոլոր բիզերն էլ թվագրվում են մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերով⁴⁵: Այս գործիքները մեծամասամբ օգտագործվել են կաշի, մորթի, կոպիտ բրդյա կտորներ ծակելու: Բ. Տեխովը հավանական է համարում սրանց միջոցով ոսկրե իրերի վրա զարդեր անելը⁴⁶: Հիշյալ ժամանակաշրջանով թվագրվող և նույնօրինակ բիզեր Հայաստանում, ըստ մեր ունեցած տվյալների, չկա: Արթիկի բիզերին նման հայտնաբերվել է Թլիի թիվ 2; 48 դամբարաններից, Աթիրվազյան կրոմլեխներից, որ թվագրվում են մ. թ. ա. 14-13-րդ դարերով⁴⁷: Ի դեպ քառանիստ բրոնզե բիզեր, որոնք իրենց տեսքով և ձևով շատ նման են Արթիկի օրի-

⁴² Т. Х а ч а т р я н, Культура гревнего Артика, стр.64.

⁴³ .Т. Х а ч а т р я н, Древняя культура, стр.208.

⁴⁴ Բ. Լ ա լ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 194:

⁴⁵ .Т. Х а ч а т р я н, Артикский некрополь, каталог, 1979, 121, 233, 321, 334, 349, 375,399.

⁴⁶ Б.Т е х о в, նշվ. աշխ., стр. 34.

⁴⁷ Б. Т е х о в, Очерки гревней истории и археологии Юго—Осетии, Тбилиси 1971, стр. 137, 145, նշվ. աշխ., рис. 36/1,2:

նակներին, հայտնի են դեռևս միջին բրոնզի դարաշրջանում՝ Կիզիլ-Վանքից⁴⁸, Չեչեն-Ինգուշեփայից, Դադաստանից⁴⁹:

Դերձակության և կաշեգործության մեջ լայնորեն կիրառվել են ասեղները (նկարներ 11-15): Դրանք պատրաստված են բրոնզալարից, հատվածքում կլոր են, ունեն սուր ծայր, իսկ վերևում աննշան հաստացող հատվածում կա օվալաձև անցք՝ թելն անցկացնելու համար: Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից ասեղներ հայտնաբերվել են Արթիկի դամբարանադաշտից, Ոսկեհասկի թիվ 6 դամբարանից, Շիրակավանից, Հացիկի դամբարանից: Սրանք բաժանվում են հետևյալ տարբերակներին.

ա) *ասեղներ*, որոնք պատրաստված են բարակ, կտրվածքում կլորավուն բրոնզալարից: Սրանք ունեն սուր ծայր, իսկ վերևի մասում աննշան հաստանում են և ունեն օվալաձև անցք թելի անցկացման համար: Նմանօրինակ ասեղներ հայտնաբերվել են Արթիկի թիվ 334; 572, 206 դամբարաններից, Շիրակավանից և Հացիկի դամբարանից (նկարներ 14,15): Թիվ 572 և 334 դամբարանների գտածոները թվագրվում են մ. թ. ա. 12-11-րդ դարերով, թիվ 206 դամբարանինը՝ մ. թ. ա. 10-9-րդ դդ.⁵⁰, Շիրակավանի գտածոն թվագրվում է մ. թ. ա. 12-11-րդ դարերով, իսկ Հացիկինը՝ մ. թ. ա. 8-7-րդ դդ.⁵¹:

բ) *ասեղներ*, որոնք Ա տարբերակի օրինակներից տարբերվում են նրանով, որ սրանց վերևի մասը գնդաձև է: Հայտնաբերվել են Ոսկեհասկի թիվ 6 դամբարանից և թվագրվում են մ.թ.ա. 9-8-րդ դդ.⁵² (նկ. 13):

գ) *ասեղներ*, որոնց անցքը ոչ թե վերին հատվածում՝ ծայրի մոտ է, այլ վերին ծայրից բավական ներքև (նկ. 12): Նման ասեղներ հայտնաբերվել են Արթիկի թիվ 416; 423; 446; 557 և 610 դամբարաններից և բոլորն էլ թվագրվում են մ. թ. ա. 12-11-րդ դդ.⁵³: Վերը ներկայացված ասեղներից հայտնաբերվել են նաև Էլառի, Լոռի-Բերդի, Օշականի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դամբարաններից, Պակերից և այլ հուշարձաններից⁵⁴: Հայտնաբերվել են նաև Թլիից, Մցխետայից, Միզեչաուրից, Ուզերլիկ-Թեփեից⁵⁵:

Մետաղագործության բնագավառում օգտագործված աշխատանքային գործիքները են Կիրովականի Դիմաց թաղամասից հայտնաբերված երկու մուրճերը⁵⁶, որոնք Թ. Խաչատրյանի կողմից մանրամասն չեն ներկայացվել (ԿԵԹ, ինվ. 228/7; 8): Հայտնաբերված գործիքները բաժանվում են երկու տիպի.

1-ին տիպը կազմող մուրճիկները ունեն համեմատաբար մեծ չափեր (12-16 սմ) և բաժանվում են երկու տարբերակի.

ա) մուրճիկներ, որոնց մի կողմը կտրացված է, իսկ մյուսը՝ սրածայր: Իրանի մեջուեղում կա ուղղանկյուն անցք՝ նախատեսված բռնակի ամրացման համար: Կիրովականի մուրճիկը կտրված է և քայքայված, իսկ սուր ծայրը շատ է աշխատած: Երկարու-

⁴⁸ А. М а р т и р о с я н, Армения в эпоху..., стр. 51, 55, рис. 20^м

⁴⁹ Е. К р у п н о в, Археологические работы в Грозненской области в 1946г., КСИИМК, вып. 20, М., 1948, стр. 67–73; В. Котович, Верхнегунисское поселение—памятник эпохи бронзы Горного Дагестана, Махачкала 1965, стр. 122–123, рис. 48, 1–3.

⁵⁰ Т. Х а ч а т р я н, Арктикский некрополь, каталог, стр.14-17.

⁵¹ Հ. Մ у р ј ա ն, ՇԵԹ-ում պահվող ուշբրոնզիդարյան պատահական գտածոները, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությանը նվիրված հանրապետական երկրորդ գիտաժողով, Գյումրի, 1996, էջ 9: Հ. Խաչատրյան, Լ. Եզանյան, Հ. Մսրյան, Շիրակի նորահայտ հուշարձաններ, ՇՊՄԺ երրորդ հանրապետական գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1998:

⁵² Л. П е т р о с я н, նշվ. աշխ., էջ 76, աղ. 68, նկ. 6–8:

⁵³ Т. Х а ч а т р я н, Арктикский некрополь, каталог, стр.15.

⁵⁴ Է. Խ ա ճ ա ղ յ ա ն, Էլառ-Գարանի, Երևան 1979, աղ. 20, նկ. 8, Շ. Деведжян, նշվ. աշխ., աղ. XIX, նկ. 3, աղ. XXV, նկ. 2: Շ. Есаян, А. Калантарян, նշվ. աշխ., աղ. LXXII, նկ. 11, LXXIX, նկ. 9, աղ. LXXXII, նկ. 5, 7, աղ. XCIV, նկ. 2:

⁵⁵ Б. Т е х о в, նշվ. աշխ., նկ. 91/4: Т. Чубинишвили, Древнейшие археологические памятники Мухета, Тбилиси, 1957, на грузинском языке, стр. 68, 183; Г. Асланов, Р. Вагдов, Г. Ионе, Древний Мингечаур, стр. 77, рис. 64; К. Кушнарева, Поселение эпохи бронзы на холме Узерлик—Тепе около Аггана, МИА, 67, М.—Л. 1959, рис. 21.

⁵⁶ Т. Х а ч а т р я н, , նշվ. աշխ., ՀՊՊԹ, 1955, Հ 5, էջ 252-254, նկ. 60/3, 61/3:

թյունը 12,5 սմ է, ուղղանկյունի անցքի չափերն են 3 սմ 2 մմ x 1 սմ 2 մմ: Այս տարբերակին պատկանող մուրճիկներ շատ են Էջմիածնի թանգարանում⁵⁷:

բ) մուրճիկներ, որոնք վերը նշված տարբերակի նման ունեն ուղղանկյուն անցք: Վերջինիս վրա կան երկու միջանցիկ անցքեր, որոնց նպատակն է փայտե բռնակների ավելի ամուր ամրացումը: Այս մուրճիկներն ունեն աղեղի տեսք: Կիրովականի մուրճիկի աղեղի երկարությունը 16 սմ է, կոթառի երկարությունը՝ 3 սմ 6 մմ (աղ. 5 նկ. 13): Նմանօրինակ մուրճիկներ հայտնաբերվել են Նոր Բայազետից⁵⁸:

2-րդ տիպը կազմող մուրճիկները ունեն շատ փոքր չափեր (3,5 սմ): Սրանք իրանի վրա ունեն ուղղանկյուն կամ օվալաձև անցք, որոնց վրա բացված են մեկական միջանցիկ անցքեր՝ փայտե բռնակն ավելի ամուր պահելու համար: Սրանցից առաջինը (աղ. 5 նկ. 14, ԿԵԹ, ինվ. 228/8) ունի 3,5 սմ երկարություն: Սրա անցքը ուղղանկյունաձև է հետևյալ չափերով. 7 մմ x 4 մմ: Երկրորդ մուրճիկի երկարությունը 5 սմ է, իսկ օվալաձև անցքի երկարությունը՝ 1 սմ 7 մմ: Նմանօրինակ մուրճիկներ հայտնի են Էջմիածնի թանգարանից⁵⁹: Այս մուրճիկների կիրառական նշանակության հետ կապված՝ համակարծիք ենք Թ. Խաչատրյանի այն մտքի հետ, որ դրանք կիրառվել են ոսկերչության բնագավառում: Ավելացնենք նաև, որ այդ մուրճիկներով ոսկյա և մետաղյա բազմաթիվ իրերի վրա կատարել են նուրբ և բարձրարժեք պատկերներ:

Ներկայացվելիք աշխատանքային գործիքների կիրառական նշանակության մասին կան բազմաթիվ կարծիքներ: Դրանք երեք ունեյիներն են՝ Արթիկից և Ոսկեհասկից⁶⁰ և պատրաստված են նույն տեխնիկայով՝ բրոնզի մեկ ամբողջական կտորից:

Արթիկի թիվ 217 և 390 դամբարաններից գտնված ունեյիները, ի տարբերություն Ոսկեհասկի օրինակների, ունեն ներքևում լայնացող և ուղիղ թիաբերաններ: Սրանք թվագրվում են մ. թ. ա. 11-10-րդ դարերով: Ոսկեհասկի թիվ 6 դամբարանից գտնված ունեյի թիաբերանները կոնիկ թեքված են ներս այնպես, որ երկու թիաբերանների սեղմման դեպքում, իրենց ամբողջ երկարությամբ, կիս սեղմվում են իրար: Ոսկեհասկի ունեյի թվագրվում է մ. թ. ա. 9-8-րդ դարերով: Նմանօրինակ ունեյիներ հայտնաբերվել են Օշակյանի թիվ 102 դամբարանից, Նորաշենից, Խրտանցից, Աստղի-Բլուրից⁶¹, ինչպես նաև զարդարված թիաբերաններով ունեյիներ Լոռի-Բերդի թիվ 2 դամբարանից, Սանահինից, Խաչատրակից, Գոլովինոյից, Թլիցից, Սինգեչաուրից⁶²:

Ա. Լուկինը դրանք դիտում է որպես վիրահատական գործիքներ՝ կիրառված ժողովրդական հեքիմների կամ գուցե հեքիմ-քրմերի աշխատանքում⁶³, Վ. Կրուգովը զրուցում է, որ ունեյիները հանդիսացել են մետաղյա մանր իրերի, հատկապես ուլունքների, պատրաստման ժամանակ օգտագործվող գործիք⁶⁴: Ըստ Բ. Կուֆտինի, Ա. Կալանաձեի դրանք ծառայել են մազերի հեռացման համար⁶⁵: Եվ վերջապես Վ. Կոզենկովան զրու-

⁵⁷ Т. Х а ч а т р я н, *նշվ. աշխ., նկ. 60*:

⁵⁸ Т. Х а ч а т р я н, *նշվ. աշխ., նկ. 61*:

⁵⁹ Т. Х а ч а т р я н, *նշվ. աշխ., նկ. 60*:

⁶⁰ Т. Х а ч а т р я н, *Арктикский некрополь, каталог, стр. 198, 280; А. Петросян; նշվ. աշխ., էջ 76, աղ. 68, նկ. 4*:

⁶¹ С. Е с а я н, А. К а л а н т а р я н, *նշվ. աշխ., աղ. CVI, նկ. 8, էջ 94*: С. Есаян, *Культура племен* ; *աղ. 63, նկ. 12, աղ. 117, նկ. 5, աղ. 140, նկ. 13*:

⁶² С. Д е в е г ж я н, *նշվ. աշխ., աղ. XXV, նկ. 12*: А. Мартиросян, *Армения в эпоху* , *стр 274., 107/5, У. Եսայան, Հ. Հովհաննիսյան, Կատարյոց Դիլիջանի երկրագիտական թանգարանի, Եր., 1969, աղ. XXXIII, նկ. 7, աղ. XLV, նկ. 5*: Հ. Մանացականյան, *Աշխատություններ, ՀՊՊԹ, Եր., 1959, էջ 13, նկ. 3-5*: Б. Техов; *նշվ. աշխ., էջ 121, նկ. 94*: Г. Асланов, Р. Вагюв, Г. Ионе, *Древний Мингечаур, стр. 93, табл. XXXVIII/2*:

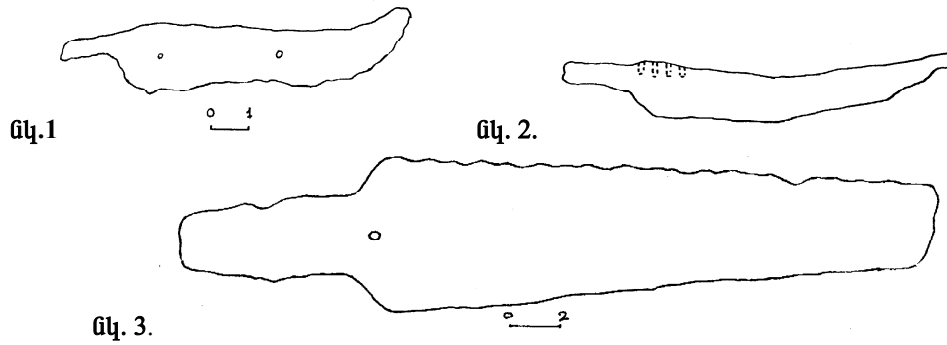
⁶³ А. Л у к и н, *Ешерская находка, труды Абхазского НИИЯЛИ имени Д. Гулия, вып. XXVII, Сухуми, 1956, стр. 131*.

⁶⁴ А. К р у г л о в, *Северо-Восточный Кавказ во 2—1 тысячелетиях до н. э., М—Л, 1958, (МИА, 68), стр. 83*.

⁶⁵ Б. К у ф т и н, *Материалы к археологии Колхиды, I, Тбилиси 1949, стр. 152*; А. Каланадзе, *Памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа в*

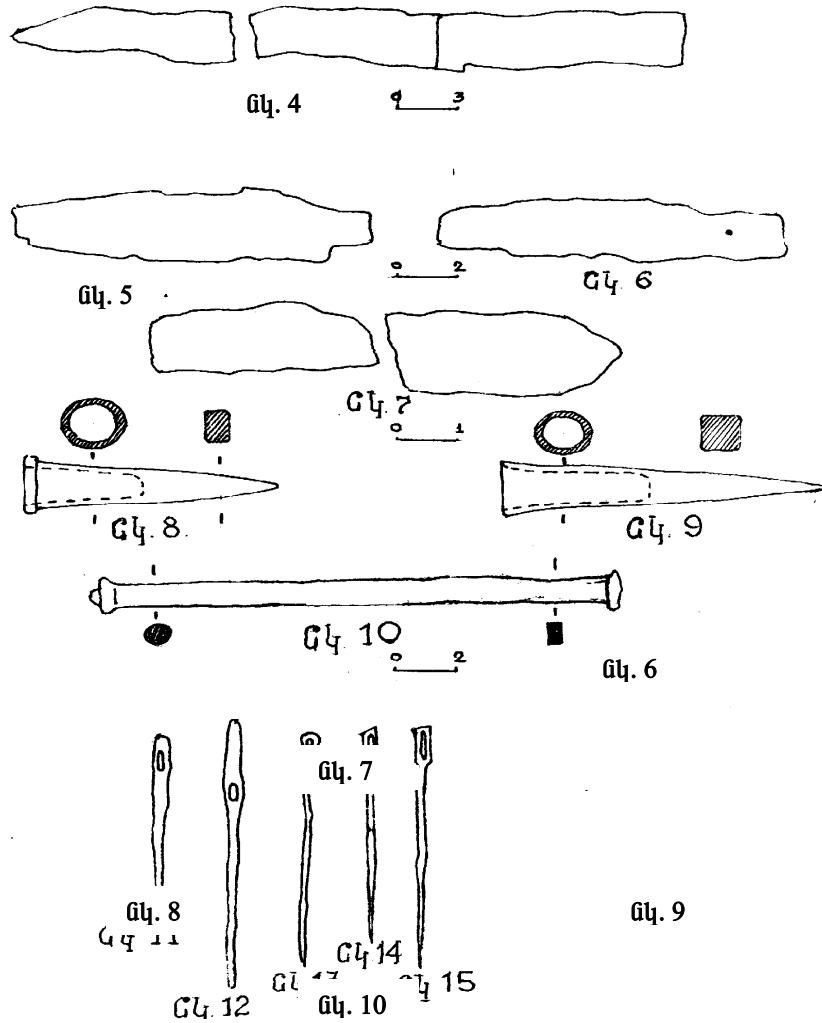

նում է, որ ունեիները պատկանել են դարբնի աշխատանքային գործիքների շարքին⁶⁶: Մեր կարծիքով տարածաշրջանից հայտնաբերված ունեիները, որոնք զուրկ են որևէ զարդարանքից, ևս վերաբերել են դարբնությանը: Հավանաբար դրանով բռնել են տիգելները կամ էլ մետաղագործության մեջ օգտագործել են նյութեր իրար խառնելու :

Восточной Грузии, Археология Грузии, Тбилиси, 1959, (на груз. яз.), стр. 186.

⁶⁶ В. К о з е н к о в а, *Металлообработка у племен эпохи раннего железа на территории Чечено-Ингушетии, Археолого-этнографический сборник, т. II, Грозный, 1968, стр. 21.*

Շատ հետաքրքիր և եզակի իր է 1989 թվականին Լենինականի Մսի կոմբինատի տարածքից Հ. Խաչատրյանի կողմից հայտնաբերված բրոնզե իրը: Գտնվել է (նկ. 10) հետախուզական աշխատանքների ժամանակ և պահվում է ՇԵԹ-ի ֆոնդերում (ինվ. 3646)⁶⁷: Գլանաձև է, երկարությունը 16,5 սմ, տրամագիծը 0,4 սմ: Վերին մասը կողքերից սեղմված է (հատվածքում ուղղանկյուն), իսկ գլխի մոտ հարվածից խիստ տափակել է: Ներքևում՝ հավասարաչափ հաստանում է բրոնզե երիզով, տակը՝ կենտրոնում, և նկ. 11 ձևով էլու նկ. 14 թծիքն, ըստ իս, օգտագործվել է պղնձագործության մեջ: Հավանաբար ստացվել է Կամանակ ունեցել է ավելի մասսիվ տեսք, բայց ներկա վիճակում նկ. 13 և նկ. 15 ընդհանուր է դարձել: Կարևոր փաստարկ է մասն ալյն, որ գլխում նկ. 12 սյուրն երևում են հարվածի հետքերը: Այս գործիքը կիրառել են հավանաբար մետաղյա քիթերի վրա դրվագումներ կատարելու համար:

Այս ուսումնասիրությունները մեզ հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ մ. թ. ա. 2-րդ հազարամյակի վերջում և 1-ին հազարամյակի սկզբներին տարածաշրջանում զարգա-

⁶⁷ Հ. Մ ս թ յ ա ն, ՇԵԹ-ում պահվող ուշբրոնզիդարյան պատահական գտածոները, Շիրակի պատմա-հնավաճակության ժառանգությանը նվիրված հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի զեկուցումների թագիսներ, Գյումրի, 1996, էջ 9:

ցած էին երկրագործությունը, անասնապահությունը և արհեստները: Տնտեսության այս ճյուղերն իրար հետ սերտ կապի մեջ են եղել, և զարգացած արհեստավորական արտադրանքն առաջ է բերել գործիքների պատրաստման խիստ մասնագիտացում:

Հյուսիս-Արևմտյան Հայաստանից հայտնաբերված աշխատանքային գործիքներն ունեն իրենց զուգահեռներն ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի և Առաջավոր Ասիայի համաժամանակյա հուշարձաններում: Ընդ որում, որոշ դեպքերում նրանց ձևերը կապվում են առաջավորասիական մետաղագործության հետ, սակայն այդ աշխատանքային գործիքները հետզհետե ձևավորվում են և կազմում յուրօրինակ տեղական աշխատանքային գործիքների խումբ՝ պատրաստված Հայաստանում:

ОРУДИЯ ТРУДА ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ И ЖЕЛЕЗА СЕВЕРО–ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ

_____ Резюме _____
Мсрян _____

_____ Г.

Из памятников и могильников эпохи поздней бронзы и железа северо–западной Армении раскопано большое количество орудий труда, в том числе: ножи, топоры, молотки, гроты, пилы и т. д. На основе богатого материала Армении, их параллелей в Закавказье, на Северном Кавказе и Передней Азии рассматриваемого периода делается попытка типологии и классификации орудий труда данного региона Армении.